

MORFONOLOGIJOS REIŠKINIAI

FONEMŲ KAITA

BALSIŲ KAITA GALŪNĖSE

§ 46. Trumpieji balsiai prieš enklitinius sangražinių veiksmažodžių ir įvardžiuotinių vardažodžių afiksus daugelyje galūnių reguliariai kaitaliojasi su ilgaisiais balsiais: $-\check{V} \rightarrow -\bar{V} / - \{ \text{enkl} \}$.

Galimos šios kaitos:

1 a) $-/a/ \rightarrow -/o/$, pvz.: *gerà : geró-ji*, 1 b) $-/a/ \rightarrow -/a' / (-a)$, pvz.: *gerà : gerá-ja*, *geràs : gerás-ias*; 2) $-/e/ \rightarrow -/e' / (-è)$, pvz.: *něšame : něšamè-s*, *něšate : něšatè-s*; 3 a) $-/i/ \rightarrow -/ie/$, pvz.: *neši : nešie-s(i)*, *geri : gerie-ji*; 3 b) $-/i/ \rightarrow -/i' / (-y)$, pvz.: *di-dis : didỹs-is*, *paskutinis : paskutinỹs-is*; 4) $-/u/ \rightarrow -/uo/$, pvz.: *nešù : nešúo-s(i)*, *gerù : gerúo-ju*, *gerùs : gerúos-ius*.

Kaitmeninės galūnės gali turėti kirtį, atitraukiamą iš priešpaskutinio trumpojo arba tvirtagalio skiemens (žr. § 73, 3); ilgieji kirčiuoti jų variantai, pasirodantys kalbamaisiais atvejais vietoj trumpųjų, beveik visada tariami kaip tvirtapradžiai (bet plg. *didỹs-is*).

§ 47. Kai kurios galūnės lieka trumpos ir prieš enklitinius afiksus, plg.: *něša : něša-s(i)*, *gėras : gėràs-is*, *gražùs : gražùs-is*. Vadinasi, galūnėse skirtinos kaitmeninės ir nekaitmeninės balsinės morfonemos. Pirmąsias galėtume žymėti $\{-à (\acute{a})\}$, $\{-à (\acute{a} \cdot)\}$, $\{-e (\acute{e})\}$, $\{-i (\acute{i})\}$, $\{-i (\acute{i} \cdot)\}$, $\{-ù (\acute{u})\}$, antrąsias — $\{-a\}$, $\{-a (\grave{a})\}$, $\{-i\}$, $\{-ù\}$, atitinkamais akcentais nurodydami galimą kirtį ir priegaidę, pasirodančią kirčiuotoje pozicijoje.

§ 48. Morfonologinėms kaitoms priklauso ir balsio [i] įterpimas tarp sangražos afikso ir prieš jį atsідurusio kitos žodžio dalies priebalsio, pvz.: *kàs : kàs-i-s*, *něš : něš-i-s*, *sùkant : sùkant-i-s*, *sukimas : sukimas-i-s*, *dirbęs : dirbęs-i-s*. Visais šiais atvejais galima kalbėti ir apie fonemų sankaitą (metatezę), lemiamą pozicijos: $-si \rightarrow -is / \{ C - \}$.

AUTOMATINIAI KIEKYBINIAI

BALSIŲ PAKITIMAI

§ 49. Balsiai *e*, *a* pailgėja (gauna vadinamąjį pozicinį ilgumą) negaliniuose kirčiuotuose skiemenyse, plg.: *nešù : něša*, *vakaraĩ : vakāris (vėjas)*. Tačiau bendrinėje kalboje pasitaiko nemaža šios taisyklės išimčių. Balsiai *e*, *a* lieka trumpi šių tipų žodžių bei formų negaliniuose skiemenyse:

1) veiksmažodžių priešdėliuose, pvz.: *àt-veda*, *pà-mečiau*, *nè-neša*, *tebè-guli*, *tè-neša* (bet plg. *pāsakojau ← pāsaka*);

2) dviskiemenėse (neskaičiuojant priešdėlių) bendratyse ir iš jų padarytose formose:

- a) bendratyje: *nėšti, dėgti, kàsti, šlàpti*,
- b) būtajame dažniniame laike: *nėšdavau, dėgdavau, kàsdavote, šlàpdavo*,
- c) būsimajame laike: *nėšiu, dėgsi, kàsime, šlàpsime*,
- d) tariamojoje nuosakoje: *nėščiau, dėgtum(ei), kàstumėte, šlàptų*,
- e) liepiamojoje nuosakoje: *nėškime, dėkimės, kàskite, šlàpki*,
- f) atitinkamuose dalyviuose ir pusdalyviuose: *dėgdavęs, nėšdavusios, kàsdavęs, nėšias, šlàpsias, nėšdamas, kàsdamos* (bet plg.: *ràstas, vėstas*, nors pasakoma ir *ràstas, vėstas*);

3) garsažodžiuose ir kituose ekspresyviuose žodžiuose: *trėpsi, šlėptelėti, tákštelėti, mąklinti, sąpalioti, strąkalioti, strąkalas*;

4) šiose būdvardžių ir įvardžių lytys bei morfemose:

a) aukštesniojo (ir aukštėlesniojo) laipsnio priesagoje: *aukštėsnis, jaunėsnė, gerėlėsnis, ilgėlėsnė*,

b) įvardžiuotinių žodžių vyriškosios giminės vienaskaitos vardininko galūneje: *geràsis, pirmàsis, užmirštàsis*,

c) asmeninio ir sangražinio įvardžio savybinio kilmininko kamiene: *màno, tàvo, sàvo*;

5) sudurtiniuoserieveksmiuose (ir prielinksniuose) *anàpus, šiàpus* ir t. t.

Be to, [e] (arba fakultatyvusis [ę]) lieka trumpas tarptautiniuose žodžiuose, pvz.: *poėzija, tėkstas, vėktorius*.

Kaip sakyta, žodžio gale ir viensiemeniuose žodžiuose kirčiuoti *e, a* lieka trumpi: tariama tik *tà, šl, tàs, nė, šakàs, akis, gražus, akmeninės*. Pailgėję jie pasitaiko tiksliai įvardyje *mėš* (plg. veiksmazodžio formą *mėš*) irrieveksmiuose *kasmėt, kasnàkt, pernàkt*.

§ 50. Ilgieji balsiai, einantys pirmaisiais dvigarsių bei dvibalsių dėmenimis, dėsningai trumpėja: $\check{V}\check{R} \rightarrow \check{V}R$ / [-C] (jĩ /→|ĩ|, /uː /→|u|, /ęː /→|e|, /oː /→|a|). Pavyzdžiui: a) *septyni* : {*septyn-tas*} → *septiñtas, púolė (púola)* : {*púol-ti*} → *pùlti*, b) *dūrė* : {*dūr-ti*} → *dùrti*, *bėrė* : {*bėr-ti*} → *beřti*, *kórė* : {*kór-ti*} → *kárti* (plg.: *pūtė* : *pūsti*, *plėtė* : *plėsti*, *vōgė* : *vōgti*), c) *rāšo* : {*rāšo-nt-ys*} → *rāšantys, vaiko* : {*vaiko-nt-ys*} → *vaikantys* (plg.: *kalba* : *kalbantys*, *mýli* : *mýlintys*).

Antrajai (b) grupei priskirtinas ir [oːv̄] virtimas į [au] = /av/ (plg. § 13) tokiais atvejais, kaip *grióvė* : {*grióv-ti*} → *griáuti*, *lióvė-si* : {*lióv-ti-s*} → *liáutis*, *šóvė* : {*šóv-ti*} → *šáuti*, taip pat panašus {oːu}, {oːi}, {ęːi} trumpėjimas: {*rašó-u*} → *rašáui*, {*likó-i*} → *likaĩ*, {*skaitė-i*} → *skaitėĩ*.

Veiksmazodžių kamiene *oj, ėj, ūv* tipo grupės gali suvienbalsėti, pvz.: *stój-o* : *stó-ti*, *sėj-o* : *sė-ti*, *džiūv-o* : *džiū-ti* (bet tvirtagalė šaknis *ėj-* trumpėja pagal bendrąją taisyklę: *ėj-o* : *eĩ-ti*, *eĩ-n-a*).

Dėl tam tikrų istorinių priežasčių ilgieji dvigarsių balsiai gali išlikti šiais atvejais:

a) žodžio gale: *artýn, kasdiėn, visóms, paskubóms*,

b) sudurtinių žodžių dėmenų sandūroje: *dúon-milčiai, mól-duobė, žvyr-duobė*,

c) veiksmožodžiuose, kurių esamasis laikas turi priesagą *-sta*: *mėlti* : *mėlsta*, *šėlti* : *šėlsta*, *tolti* : *tolsta* (tarmėse – ir *stūrėti* : *stūrsta*),

d) kuriuose ne kuriuose senuose skoliniuose: *kortà* [ko·rtà], *morkà*, *Mörkus*, *Mortà*.

§ 51. Ypatingu automatinių kiekybinių kaitų atveju laikytinos ir tokios kaitos, kaip *gijo* : {*gij-ti*} → *gýti*, *rijo* : {*rij-ti*} → *rýti*, *vijo* : {*vij-ti*} → *výti*, *buvo* : {*buv-ti*} → *búti*, *žuvo* : {*žuv-ti*} → *žúti* : ({*i-j*} /[-V]) : /i·/ (/[–C]), {*u-v*} (/[–V]) : [u·] (/[–C]). Be abejo, čia galima išžiūrėti ir kitos krypties (/i·/ → {*i-j*} /[-C] ir pan.) ar net dviejų krypčių (/i·/ ↔ {*i-j*} ir t. t.) reiškinių.

§ 52. Būsimojo laiko 3 asmens formose, susijusiose su dviskiemenėmis (neskaitant priešdėlių) šaknies bendratimis, kurių akūtinis ilgasis balsis tiesiogiai susiduria su priesaga *-ti* (pvz.: *lý-ti*, *griū-ti*), ilgieji /i·/, /u·/ sutrumpinami, plg.: *lýti* : *lis*, *džiūti* : *džiūs*, *žúti* : *žūs* (išimtys: *vý-ti* : *výs*, *siū-ti* : *siūs*). Taisyklė apibendrinta neseniai, todėl senesniuose spaudiniuose jos dažnai nesilaikoma (pvz., rašoma *trūks pliš* vietoj *trūks plỹš* ir pan.).

Visada ilgasis balsis išlieka daugiaskiemenėse formose, pvz.: *laiký-ti* : *laikỹs*, *taisý-ti* : *taisỹs*.

§ 53. Balsis /i·/ taip pat trumpinamas 1 ir 2 kirčiuotės *-(i)ia* kamieno daiktavardžių vienaskaitos vardininko ir šauksmininko galūnėje, plg.: *gaidỹs* ir *brólís*, *mėdis* arba *gaidỹ* ir *bróli*, *mėdi*. Šiaip /i·/ nekirčiuotose galūnėse išlieka, pvz.: *ākis*, *dañtys* [dañ·ti·s].

BALSINGOJO *n* IŠNYKIMAS IR KOMPENSACINIS PAILGĖJIMAS

§ 54. Daugelyje morfemų mišrieji dvigarsiai *Vn* praranda nosinį dėmenį ir viršta ilgaisiais balsiais prieš balsinguosius bei trunkiuosius pučiamuosius priebalsius. Čia priebalsį /n/ tarytum pakeičia, kompensuoja balsio ilgumas: $Vn \rightarrow \bar{V} / [-R]$. Pavyzdžiui:

a) *sán-kaba* : *sá-statas*, *sá-jūdis*, *sá-lytis*, *sá-rašas*,

b) *kándo* : {*kánd-snis*} → *kánsnis* → *kásnis*, *skleñdė* : {*skleñd-ti*} → *skleñsti* → *sklėsti*, *liñdo* : {*liñd-ti*} → *liñsti* → *lįsti*, *siuñtė* → {*siuñt-ti*} → *siuñsti* → *siųsti*,

c) *eĩnantĩ* : {*eĩnant-s*} → *eĩnans* → *eĩnas* (ir *eĩnās*), *mýlintĩ* : {*mýlint-s*} → *mýlins* → *mýlįs* (ir *mýlįs*),

d) *šálo* : {*ša-ñ-la*} → *šála*, *klėro* : {*kle-ñ-ra*} → *klėra* (plg.: *rádo* : *ra-ñ-da*, *gėdo* : *ge-ñ-da*).

Paskutiniuoju (d) atveju vietoj laukiamų *-i-*, *-u-* tradiciškai rašoma *-y-*, *-ū-*, plg.: *kilo* : {*ki-ñ-la*} → *kýla*, *spūro* : {*spu-ñ-ra*} → *spūra* (plg.: *švito* : *švi-ñ-ta*, *būdo* : *bu-ñ-da*). (Būga ir kai kurie kiti kalbininkai čia teikdavo nuoseklią morfoliginę rašybą: *kýla*, *spūra*, *šýla*.)

§ 55. Nagrinėjamajai taisyklei bendrinėje kalboje nepaklūsta:

a) veiksmažodžių formos, padarytos iš bendračių, kuriose /n/ eina tiesiogiai prieš *-ti*, pvz.: *gyvén-ti* : *gyveñs*, *sén-ti* : *sénsiu*, *tin-ti* : *tinsta*, *tlñs*, b) tam tikri garsažodžiai, pvz., *uñzgia*, c) skoliniai, pvz.: *benzinas*, *planšètè*, d) sudurtinio žodžio dėmenų sandūra, pvz.: *skán-skoniai*, *šùn-snukis*, e) junginiai *-ns*, susidarantys tam tikrų daiktavardžių kilmininko formose, pvz.: *akmeñs*, *šuñs*.

§ 56. Lietuvių kalbos raidoje *Vn* tipo dvigarsių denazalizaciją yra patyręs ir žodžio galas, pvz.: *ākī* [ā·kī·] < *ākin, *žēmē* [žē·mē·] < *žēmen, *výra* [vī·ra·] < *wfran, *sūnų* [sú·nu·] < *sūnun. Tačiau dabartinės kalbos atžvilgiu čia turime tiesiog ilgąsias galūnes, kurių ypatinga rašyba (*a*, *e*, *i*, *u*) atlieka fonologinę (*-a*, *-e* ≠ *-a*, *-e*, plg.: *várna* : *várna*, *sēnē* : *sēne*) ar net grynai morfologinę (plg.: *smēlī* : *smēly*) skiriamąją („simbolinę“) funkciją. Panašų vaidmenį šie rašmenys atlieka ir tada, kai kuri nors morfema nebeturi variantų su aiškiu *Vn* tipo junginiu (plg.: *grįsti* : *grīndē* ir *grįžti* : ?).

APOFONIJA

§ 57. Žodžių daryboje ir veiksmažodžių asmenavimo sistemose galima vadina moji apofonija – neautomatinė balsių ir dvibalsių kaita, plg.: *platūs* : *plōtis*, *nėša* : *nāščiai*, *skrido* : *skraidē*, *stvēria* : *stvērē*, *riėčia* : *raito*, *leñda* : *liñdo*, *liėka* : *liko*.

Funkcijos atžvilgiu apofonija yra pagalbinė morfonologinė priemonė, padidinti pamatinio ir išvestinio kamieno (ir žodžio arba formos) skirtumą, plg.: {*plat-*} + {*-is*} = {*platis*} → *plōtis*, {*stvēř-*} + {*-ē*} = {*stvērē*} → *stvērē*. Taigi apofonija lietuvių kalboje yra tik alomorfų skiriamasis reiškinys, o ne vidinė fleksija.

§ 58. Su tam tikra išlyga apofonijai (gal tiksliau – neoapofonijai) galima priskirti ilgųjų *-ė-*, *-ā-* ir trumpųjų kirčiuotų *-ė-*, *-ā-* kaitą minėtose (§ 49) veiksmažodžių formose (*kāsa* : *kāsti*, *nėša* : *nėšiu* ir t. t.).

Tik netiesioginį ryšį su apofonija turi minėtos kaitos *au* : *ov*, *ū* : *uv*, *y* : *ij* (§ 50–51), *an* : *a*, *en* : *e*, *in* : *i* (*y*), *un* : *u* (*ū*) (žr. § 54) ir ypač *au* : *av*, *ui* : *uj* (žr. § 13). Visais šiais atvejais kaitos narius (alternantus) beveik visada lemia pozicija ir todėl jie negali atlikti jokio savarankiškesnio vaidmens (t. y. tas vaidmuo maždaug toks pat, kaip kurios nors fonėmos alofonų, žr. § 3).

Apofonijai nepriskirtinos balsių kaitos garsažodžiuose ir šiaip ištiktukų tipo žodžiuose, nes jų balsių skiriamieji požymiai funkcionuoja kaip tiesioginiai (ikoniniai) ženklai (plg.: *tikšt* : *týkšt*, *blūkt* : *blūkt*, – čia ilgasis, arba įtemptasis, balsis tiesiogiai rodo intensyvesnį garsą ar vyksmą). Riba tarp tokių „ikoninių“ kaitų ir tikrosios apofonijos nėra griežta. Pavyzdžiui, net *panėšėti*, *pasilypėti* (plg. *nėšti*, *lipti*) tipo žodžiuose galima įžiūrėti papildomą „tąsumo, inertiškumo“ reikšmę, kurią padeda perteikti pailginti šaknies balsiai /e·/, /i·/.

§ 59. Lietuvių (ir apskritai baltų) kalbotyroje įprasta skirti kiekybinę ir kokybinę apofoniją (balsių kaitą).

Kiekybinei apofonijai pirmiausia priskiriamos kaitos *i* : *y*, *u* : *ū*, kartais ir *i* : *ai*, *u* : *au* ir kt., pvz.: *pila* : *pýlė*, *mūša* : *mūšis*, *misti* : *maistas*, *jūkti* : *jaūkti*. Be to, funkcijos atžvilgiu prie kiekybinės apofonijos šliejasi kaitos *e* : *ė*, *a* : *o*, kadangi jos visais atžvilgiais simetriškos minėtoms kaitoms *i* : *y*, *u* : *ū*, plg. *giria* : *gýrė* = *dūria* : *dūrė* = *gėria* : *gērė* = *kāria* : *kórė* ir t. t.

Kokybinė apofonija – tai visos kitos įmanomos kaitos, tarp kurių svarbiausią vietą užima $e : a$, $e(R) : i(R)^1$, $ie (ei) : ai$, $ie : y$, $au : ū$, $uo : au (= |av|)$, pvz.: *sėka : pāsaka*, *sleñka : sliñko*, *viėši : váišės*, *keišti : kaità*, *žiedas : žydėti*, *láužti : lūžti*, *dúoda : dāvė*. Pasitaiko ir retesnių, net visai unikalių kaitų: $y(i) : ei$, $a : i$, $ie : ei$, $ai : ui$, $è : o$, $è : uo$, $o : ū$, $o : uo$, $o : ui$, $e(R) : u(R)$, pvz.: *plėišėti : plėišėti*, *málti : miltai*, *diėvas : deivė*, *klaikti : klūika*, *sėdėti : sodinti*, *brėžti : bruožas*, *smōgti : smūgis*, *šōkti : šuokoti*, *lóti : sulūiti*, *srėbia : sriubà*.

Kai kurios kaitos laikytinos mišriomis (kiekybinėmis ir kokybinėmis), pvz.: $i : é$ (*ima : ėmė*), $è : i$ (*rėkia : suriko*).

§ 60. Visi tiesioginiai apofoninių kaitos narių (alternantų) santykiai yra poriniai. Nežymėtąjį alternantą turi pamatinis kamienas, žymėtąjį – išvestinis kamienas (nagrinėtuose pavyzdžiuose pirmaisiais pateikiami nežymėtieji kaitos nariai), plg.: *platūs → plōtis*, *nėša → nāščiai*, *pila → pýlė*, *sleñka → sliñko*, *viėši → váišės* ir t. t.

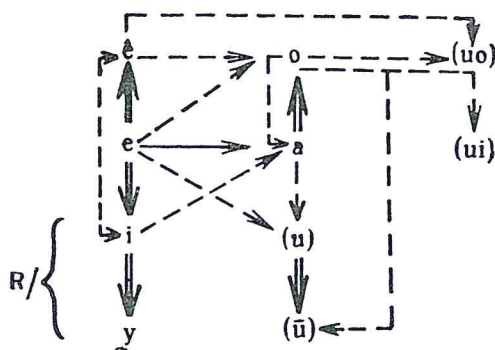
Sudėtingas kaitų eiles beveik visada galima suskaidyti į binarines poras, kurių nariai susiję tiesioginiais darybiniais arba gramatiniais santykiais. Pavyzdžiai: *svėria : svėrė : sviro : svýroja : svarūs : svōris = svėria : svėrė*, *svėria : sviro*, *sviro : svýroja*, *svėria : svarūs*, *svarūs : svōris*, *sniėgas : snaigė : snigo : snýguriavo : snėigėja = sniėgas : snaigė*, *sniėgas : snigo*, *snigo : snýguriuoja*, *snigti : snėigėti*, *džiaūgtis : prasidžiūgti : džiūgauti = džiaūgtis : (prasi-)džiūgti*, *(prasi-)džiūgti : džiūgauti*.

§ 61. Apofoninės kaitos paprastai vyksta tik tam tikrose mikrosistemose – vadinamosiose apofonijos (balsių kaitos) eilėse. Lietuvių kalboje skiriamos trys tokios eilės:

- 1) $a (e)$ eilė: jos pamatiniai nariai yra e , a ir, gerokai rečiau, – $é$, o ,
- 2) $i (ie)$ eilė: pamatiniai nariai yra ie , $ei (= /ej/)$, i ir, kiek rečiau, – ai , y ,
- 3) $u (au)$ eilė: jai atstovauja nariai $au (= |av|)$, kartais $|o·v|$, u , $ū$, uo .

Be to, galimos ir mišrios kaitos, jungiančios narius, priklausančius skirtingoms eilėms (žr. § 65).

§ 62. $a (e)$ eilės mikrosistemą galima pavaizduoti tokia schema¹:

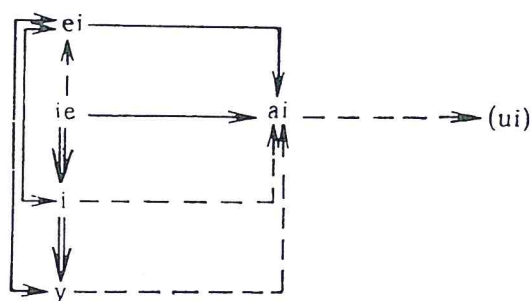

¹ Simbolis R rodo, kad kaita paprastai vyksta greta balsingųjų priebalsių, pvz.: *vėrda : virė*, *gėria : girà*, *krėčia : krito*.

Visais atžvilgiais nežymėtas šios mikrosistemos narys yra e^2 , pvz.: *plėčia* : *plētė* : *plito* : *plyti* : *platūs* : *plōtis* = *plėčia* : *plētė*, *plėčia* : *plito*, *plito* : *plyti*, *plėčia* : *platūs*, *platūs* : *plōtis*. Pateiktieji pavyzdžiai atstovauja praktiškai visoms reguliarioms ir produktyvioms šios eilės kaitoms. Kitos kaitos (žr. § 59), (išskyrus $u : \bar{u}$, kuri veikiau priklauso $u(au)$ eilei) neproduktyvios, plg. dar: $\acute{e} : o$, $o : a$, $\acute{e} : uo$, $a : u$, $o : u$, $e : o$ (*bėgti* : *boginti*, *skōbti* : *skabyti*, *rėžti* : *rúožas*, *slánkioti* : *sluñkiaus*, *šókti* : *šūksnis*, *plēpa* : *pliópa* „plepys“) ir kt.

Balsiai i , y (ir u , \bar{u}) šioje eilėje pasirodo praktiškai tik greta balsingųjų priebalsių (žr. § 59), bet galima ir viena kita išimtis, pvz.: *tėškia* : *tiško*, *stipti* : *stapinti*.

§ 63. i (ie) eilė jungia šiuos narius:

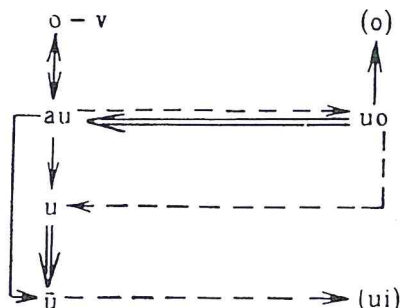
Svarbiausias nežymėtas kaitų narys čia yra ie . Pavyzdžiai: *šviėčia* : *švito* : *švyturys* : *šveičia* : *švaisto* = *šviėčia* : *švito*, *šviėčia* : *šveičia*, *šveičia* : *švaisto*, *švito* : *švyturys*, *liėka* : *liko* : *lỹkija* : *palaikai* = *liėka* : *liko*, *liėka* : *palaikai*, *liko* : *lỹkija* (bet plg. *lipti* : *liėptas*, kur ie – žymėtas narys).

Daug rečiau ši vaidmenį atlieka ei , plg.: *skleĩdžia* : *sklido* ir *skleĩdžia* : *sklaidà*. Šis dvibalsis retai kaitaliojasi su ie (plg. *diėvas* : *deĩvė*), bet gali eiti žymėtuojų y ir i nariu (pvz., *snĩgti* : *snėĩgėti*, § 62). Dvibalsis ai būna nežymėtas tik kaitos poroje ai : ui , dažniausiai pasitaikančioje tarminiuose žodžiuose: *raĩnas* : *Ruĩnis* (raino katino vardas), *raĩšas* : *rũišis* (žr. dar § 51).

Matyt, šiai eilei reikia priskirti ir tas i : y kaitas, kurios neturi dvibalsinių kaitos narių ir kurių negalima „išvesti“ iš pamatinio e , plg.: *skĩria* : *skỹrė*, *šĩlo* : *atóšylis*.

² Schemose rodyklės eina nuo nežymėtųjų narių prie žymėtųjų. Rodykle „ \Rightarrow “ parodytos pačios produktyviausios kaitos, vartojamos ir žodžių daryboje, ir kaityboje, rodykle „ \rightarrow “ — produktyvios kaitos, būdingos tik žodžių darybai, „ \dashrightarrow “ — neproduktyvios (arba periferinės) kaitos. Skliaustuose pateikiami nariai, pasitaikantys tik tai tokiose vediniuose, kurių ryšys su pamatiniu žodžiu jau yra iš esmės tik istorinis.

§ 64. Paskutinę -u (au)- kaitos eilę galima pavaizduoti taip:

Čia visiškai reguliarios tik *au : u : ū* ir *au : u, au : ū* kaitos, plg.: *daūžia : dūžo : dūžis, šiaūšia : šiūša, staūgti : stūgauti*. Alternantas *o-v* išskirtas su tam tikra išlyga (plg.: *sraūtas : srovė : srūvo* ir *srūtos*), kadangi tame pačiame skiemenyje jis negalimas (žr. § 53). Dvibalsis *uo* dažnas veiksmažodžiuose, kur jis kaitaliojasi su „dviskiemeniu“ nariu *a-v*, plg.: *melūoja : melāvo, šlūoja : šlāvė*; kitais atvejais jis pasitaiko tik kaip išimtis, plg.: *juōkas : jūkinti, daubà : dūbti : ūdūbis : duobė, gūli : guōlis*. Visai atsitiktinės yra kaitos *uo : o* (*dūoti : dosnūs*), *ū : ui* (*būti : buitīs*).

Šiai eilei, be abejonės, priklauso ir *u : ū* kaita (be *au* ir *uo*), pvz.: *mūša : mūšis, sūka : pūsūkis, stūmia : stūmė*.

§ 65. Kaip matyti iš schemų, pateiktų § 62–64, kai kurios skirtingos apofonijos eilės turi bendrų kaitos narių: *i* ir *y* pasitaiko ir *a(e)* ir *i(ie)* eilėse, *u, ū* ir *uo* – *a(e)* ir *u(au)* eilėse, *ui* – *a(e)* ir *u(au)* eilėse. Šie bendrieji nariai yra svarbiausia analoginės apofonijos priežastis: jie leidžia atsirasti morfemoms, kurių vieni variantai turi vienos eilės vokalizmą, kiti variantai – kitos eilės vokalizmą. Plg.: *krėčia : krētė : krito : ātkrytis* (*a(e)* eilė) ir *krāičioja* (*i(ie)* eilė), *breñda : brido : brastà* (*a(e)* eilė) ir *braido* (*i(ie)* eilė), *brėžti : brižės : brỹžis : brúožas* (*a(e)* eilė) : *braižyti* (*i(ie)* eilė) : *brūžinti : įbraūžti* (*u(au)* eilė).

§ 66. Baigiant reikia pasakyti, kad dabartinėje lietuvių kalboje ryškus apofoninių kaitų išlyginimo polinkis, ypač pastebimas produktyviausiuose ir reguliariausiuose priesagų vediniuose, plg.: *pėšti : pašiōti → pešiōti, vėsti : vadžiōti → vedžiōti, meřkti : markyti → mirkyti, juōktis : jūkinti → juōkinti, vỹsti : vaitinti → výtinti*. Iš tokių „dvejybių“ naujesnė visada būna ta, kurioje nėra balsių kaitos (tiksliau – žymėtojo kaitos nario).

PRIEBALSIŲ KAITA

§ 67. Morfemos, einančios prieš šaknį, pabaigoje neutralizuojamos minkštumo ir skardumo koreliacijos, o prieš žvarbiąsias afrikatas – dar ir pučiamųjų priebalsių priešpriešos. Grupės *t, d+s, z, š, ž*, čia (ypač lėtojo [*lento*] stiliaus kalboje) paprastai išlieka, patyrusios tik minėtas neutralizacijas, pvz.: *at-sūkti, at-šauti, pūo[t]-šakės, a[d]-žygiūoti*; greičiau kalbant, šie junginiai virsta atitinkamomis

afrikatomis: *a[c]ùkkti*, *a[č]áuti*, *púo[č]akès*, *a[š]ygiúoti*. Afrikata visada tariama priešdėlio ir sangražos afikso sandūroje, pvz.: *atsisakýti* = [ačisakí'ti], *atsitraukti* = [ačitrá.ukt'i] (plg. *a[č]iminé* ir *a[š-š]íjójó*).

Jeigu kalbamojoje pozicijoje susidaro dviejų vienodų priebalsių grupė, įvyksta vadinamoji degeminācija: paprastai tariamas tik antrasis tokio junginio priebalsis, pvz.: *pùsseseré* [pùsešefę], *iššókti* [išó'kt'i], *užžélti* [už.é.łti], *užsùkti* [usùkt'i], *užšálti* [ušá.łti], *pùšžalis* [pùžális]. Tačiau ypač aiškiai kalbant čia gali išlikti didesnė priebalsio trukmė (*pùssausis* = [pùs.áušis], *užžélti* = [už.é.łti], *užsienis* = [ùš.ieñis]) ar net [šs] tipo grupė (*užsienis* = [ùš.ieñis] || [ùš'ieñis] || [ùššieñis]). Ypač dažnai ir dėsningai išlaikoma [r.] (ir [r']) tipo geminata, plg.: *paritinti* ≠ *parritinti* [pař'itiñti].

§ 68. Sudėtingesni morfonologiniai procesai vyksta galinių šaknies ir pradinių priesagos priebalsių sandūroje. Svarbiausi iš jų yra šie:

1. Disimiliācija – vienodų ar panašių priebalsių virtimas skirtingais priebalsiais *t*, *d* → *s*/–*t* ir *t*, *d* → *z*/–*d*, pvz.: *mét-+-ti* (plg. *mėta*) → *mėsti*, *vėd-+-ti* (plg. *vėda*) → *vėsti*, *žaid-+-da* (plg. *žeidė*) → *žaidà*, *met-+-damas* → *me[z]damas* (pastaruoju atveju rašomas bendratyje pasirodantis *-s-*: *mėsdamas*). Darant tokias formas, kaip *mėsk*, *vėsk*, vartojamas šaknies variantas, patyręs disimiliaciją bendraties kamieno.

2. Kontrākcija – skirtingų priebalsių sutraukimas į vieną, kartais nesutampantį nė su vienu pradiniu priebalsiu *š*, *ž*+*-s*→*š*, pvz.: *riš-+-siu* (*riša*) → *rišiu*, *mėž-+-slas* (*mėžia*) → *mėšlas*. Dėl tradicijos tam tikras veiksmoždzių formas rašyti pagal bendratį kai kurių šios kontrakcijos atvejų rašyba neparodo, pvz.: *lūž-+-sta* (*lūžo*) → *lūžta* [lú'šta].

3. Priebalsio išmetimas (eliminācija) *t*, *d*→∅/–*s*, pvz.: *met-+-s* (*mėta*) → *mės*, *juod-+-svas* → *júosvas*, *prat-+-smė* (*suprāto*, *prōtas*) → *prasmė*, *kand-+-snis* (*kānda*) → *kānsnis* → *kāsnis*. Junginiai *t*, *d*+*š* šitaip nepakinta: jie virsta atitinkamomis kietosiomis afrikatomis, pvz.: *gud-+-šas* (*gudrūs*, *igūdęs*) → *gūčas*, *snud-+-šas* (*snáudė*) → *snūčas*.

Galimi ir kiti priebalsio išmetimo atvejai (plg.: *raud-+-muo* → *raumuō*, *smard-+-vė* → *smárvė*), bet jie nėra tokie nuoseklūs ir veikiau priklauso kalbos istorijai.

4. Metatēzė (priebalsių sukeitimas vietomis) *SK-+-C*→*KSC* (*K* – liežuvio užpakalinis sprogtamasis, *S* – pučiamasis, *C* – bet koks priebalsis), pvz.: *drėsk-+-ti* (*drėškė*) → *drėksti*, *tišk-+-ti* (*tiško*) → *tikšti*, *mezg-+-damas* (*mėzga*) → *mėgzdamas*, *čiršk-+-lys* (*čirškia*) → *čirkšlys*, *tryšk-+-sta* (*tryško*) → *trykšta* → *trykšta*. Išimtį čia sudaro tik nelietuviškos kilmės žodžiai, pvz.: *Maskvā*, *maskviētis* (plg. liaudinių šios šaknies vedinį *Maksvytis*).

§ 69. Vienintelės neautomatinės priebalsių kaitos, funkcijos atžvilgiu priemenančios apofoniją, yra minkštinimas (palatalizācija) ir, rečiau, kietinimas (depalatalizācija), plg.: *gerai* : *geriaū* = *vėlai* : *vėliaū* = *blogai* : *blogiaū*, *širdis* [širđis]: *širdžė*, *žalias* : *žalūmas*. Afrikācija (pakitimas [t, d]→[č, š]/–*V*^u) yra tik konkretus („išorinis“) minkštino atvejis, keičiantis morfonemas {t},

{d̄} iš tikrųjų vartojamomis [č], [š], plg.: *aukštai* → *aukš[ɕ]aũ* → *aukščiaũ*, *juodaĩ* → *juo[d̄]aũ* → *juodžiaũ*.

Morfonologinis minkštinimas – tai kamieno galinio kietojo priebalsio pakeitimas atitinkamu minkštuoju priebalsiu prieš tam tikrus „minkštinančius“ afiksus, prasidedančius nepriešakiniu balsiu, pvz.: *laisv-+ -aũ* (*laisvai*) → *laisviaũ*, *maž-+ -ukas* (*māžas*) → *mažiukas*. Kietinimu vadinamas pamatinio minkštojo priebalsio pakeitimas kietuoju prieš „kietinančius“ afiksus, pvz.: *tuš{ɕ}-+ -okas* (*tūščias*) → *tuštókas*, *šlāpias* → *šlapumas*. Priebalsis visada minkštinamas, pavyzdžiui, prieš aukščiausiojo laipsnio priesagą, plg.: *gēras* → *geriausias*, *tiřštas* → *tirš{ɕ}áusias* → *tirščiausias*, visada kietinamas – prieš būdvardinių daiktavardžių priesaga *-umas*, pvz.: *didis* (plg. *didžio*, *didžiũ*) → *didumas*, *plókščias* (= *plókš{ɕ}as*) → *plokštumas*.

Minkštinimas ir kietinimas yra tarytum priesagos (arba darybinės galūnės, plg.: *kùbilas* : *kubilius*), o ne pamatinio kamieno papildomas požymis. Todėl minkštinančias priesagas (ir galūnes) parankiausia žymėti, pavyzdžiui, taip: {-'aũ}, {-'ávs'as}, {-'ùkas} (įprastine rašyba *-iaũ*, *-iausias*, *-iukas*), ženklų „‘“ (*i*) parodant, kad priebalsis, atsidūręs prieš šiuos afiksus, būtinai suminkštėja; ženklas nebuvimas rodytų, kad afiksas tokios savybės neturi. Priesagos, kurios tik tam tikrais atvejais minkština priebalsius, galėtų būti žymimos taip: {-(')ùkas}, {-(')ùkē} (atitinkamai – *-(i)ùkas*, *-(i)ùkē*), plg.: *krāštas* → *kraš{ɕ}ùkas* = *kraščiiukas*, bet *lāpas* → *lapùkas* arba *širdis* (dg. kilm. *širdžiũ* = {širdũ}) → *širdùkē*, bet *šluota* → *šluo{ɕ}-ùkē* → *šluočiiukē*.

KIRČIAVIMAS

§ 70. Kaip minėta (§ 36), lietuvių kalbos kirtis yra laisvas, arba distinktyvinis, – jis gali atlikti žodžių ir jų formų skiriamąją funkciją (plg. *likime* ≠ *likime!* ≠ *likimė*). Jo vietą lemia ne fonetinės skiemenų savybės ar jų nuotolis nuo išorinių sandūrų (žodžio ribų), o tų morfemų, kurios sudaro žodį ar jo formą, kirčiavimo ypatybės – jų santykinė akcentologinė vertė. Be to, žodžio kirčiavimą tam tikrais atvejais gali lemti morfemų kiekybė ir priegaidės. Tačiau ir tas poveikis priklauso nuo morfologinių veiksnių.

Svarbiausius lietuvių kalbos kirčiavimo principus aiškiausiai ir paprasčiausiai galima parodyti remiantis dviskiemenių daiktavardžių (t. y. vienskiemenio kamieno) linksniavimo pavyzdžiais.

§ 71. Akcentologinės vertės atžvilgiu visus vienskiemenius daiktavardžių kamienus galima suskirstyti į dvi klases:

1) stiprieji kamienai (*A*), gaunantys kirtį prieš bet kurią galūnę, pvz.: *piev-(-u)*, *viēt-(-u)*, *višt-(-u)*;

2) silpnieji kamienai (*a*), gaunantys kirtį tik prieš silpnąją galūnę, pvz.: *skiedr-(-ũ)*, *diēn-(-ũ)*, *migl-(-ũ)*.

Be to, kiekvienoje klasėje dar išsiskiria tvirtapradžiai (*Ā*: pvz., *piev-[-q]*; *á*: pvz., *skiedr-[-q]*) ir netvirtapradžiai – trumpieji arba tvirtagaliai (*Ā*: *višt-[-q]*, *viēt-[-q]*, *ā*: *migl-[-q]*, *diēn-[-q]*) kamienai.